

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**PROFESSOR ZƏRİFƏ BUDAQOVA VƏ
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ**

İxtisas: 5706.01– Azərbaycan dili

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Mətanət Bahadır qızı Mehdiyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Sumqayıt– 2021

Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikas katedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

Rəsmi
opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
İlhama Həbib qızı Hacıyeva

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayah Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya elmləri doktoru, professor
Adil Məhəmməd oğlu Babayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

Filologiya elmləri doktoru,
professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

Dissertasiya şurasının
elmi katibi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent
Böyükxanım İbrahim qızı Eminli

Elmi seminarın sədri

Filologiya elmləri doktoru,
professor
Astan Əhmədخان oğlu Bayramov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bütün humanitar və istimai elmlərdə olduğu kimi, filologiya elmləri, xüsusən də dilçilik elmi müstəqil Azərbaycan xalqının əsl milli-mənəvi sərvətidir. Dilçiliyin ekstralinqvistik problemlərinin böyük əksəriyyəti yeni tədqiqat yönündə öyrənilməlidir. İndi dilçilik elmimizi bilavasitə xalqımızın milli-mədəni inkişafına doğru istiqamətləndirmək və burada daha çox uğurlar əldə etmək üçün real şərait yaranmışdır. Azərbaycan dilçiliyinin bugünkü səviyyəyə çatmasında xüsusi xidmətləri olmuş dilçi alimlərin elmi irsinin araşdırılıb tədqiq edilməsi xüsusi önəm kəsb edir. Bu xarakterli tədqiqatlar dilçilik elminin nəzəri problemlərinin ümumiləşdirilməsinə və bir sıra müasir dilçilik problemlərinin sistemə salınmasına kömək edir.

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi ümumi şəkildə işlənmiş və dilçiliyimizin bu və ya digər görkəmli nümayəndəsinin elmi yaradıcılığı Bəkir Çobanzadə, Muxtar Hüseynzadə, Məmmədağa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Əliheydər Orucov, Həsən Mirzəyev istisna olmaqla, bu günümüzədək monoqrafik şəkildə araşdırılmamışdır. Əslində, belə araşdırmalarsız dilçilik tarixinin, bu elm sahəsinin müxtəlif məsələlərinin tam və hərtərəfli tədqiqi mümkün deyil. Dilçiliyimizin tanınmış nümayəndələrinin elmi yaradıcılığını araşdırıb dilçilik tariximizdə qiymətini vermək milli filologiyamızın ən mühüm vəzifələrindəndir. Fikrimizcə, bu alimlər dilçilik tarixində elə izlər qoymuşlar ki, onların hər birinin elmi xidmətləri ayrıca tədqiqatın mövzusu olmalıdır.

Dilçiliyin həm nəzəri, həm də tətbiqi bölmələrinin yorulmaz və məhsuldar araşdırıcısı professor Zərifə Budaqovanın elmi irsinin, dilçilik görüşlərinin araşdırılması dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını şərtləndirir. Alimin vəfatından 30 ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun yaradıcılığı elmi istimaiyyət qarşısında kifayət qədər açılmamış, yalnız bir neçə məqalədə öz əksini tapmışdır. Bu dissertasiya işi Zərifə Budaqovanın elmi yaradıcılığının sistemli şəkildə öyrənilməsinə həsr olunmuş ilk tədqiqatdır. Odur ki, dilçilik tarixində öz sözünü demiş, filologiya üzrə professor adını almış ilk

qadın dilçimizin elmi yaradıcılığının öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi vacib və zəruridir ki, bu da dissertasiyanın aktuallığını təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Zərifə Budaqovanın türkologiya, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyi sahəsindəki əsərləri təşkil edir. Predmeti isə Zərifə Budaqovanın dilçilik görüşləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada başlıca məqsəd Zərifə Budaqovanın elmi-tədqiqat işlərinə nəzər salmaq, türkologiya və Azərbaycan dilçiliyinin zənginləşməsində və inkişafında alimin xidmətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Zərifə Budaqovanın dilçiliyin tətbiqi sahələrindəki xidmətlərini dəyərləndirmək;
- Yazıda durğu işarələrinin işlədilməsi və orfoqrafiya ilə bağlı alimin xidmətlərini müəyyənləşdirmək;
- Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənətinin müasir problemlərinə Zərifə Budaqovanın münasibətini müəyyənləşdirmək;
- Alimin müxtəlif mövzularda yazdığı məqalələrində qarşıya qoyduğu problemləri araşdırmaq;
- Morfologiya məsələləri, xüsusən də feilin lüğəvi mənə növləri, quruluşca növləri, feillərdə tərz kateqoriyası haqqında nəzəri fikirləri müqayisəli şəkildə təhlil etmək;
- Sintaksis sahəsində alimin elmi xidmətlərini müəyyənləşdirmək;
- Alimin sadə cümlə haqqındakı fikirlərini təhlil etmək;
- Cümlə üzvlərinin tədqiqi sahəsində alimin xidmətlərini aşkara çıxarmaq

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda təsviri və tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar;

- Zərifə Budaqovanın elmi işlərini, dilçilik görüşlərini araşdırmaq, dərinlən öyrənmək XX əsrin ikinci yarısından sonra Azərbaycan nəzəri dilçiliyinin inkişafı və formalaşması tarixini əyani şəkildə təqdim etmək, bu tarixi pillə-pillə, mərhələlərlə göstərmək üçün olduqca dəyərli və əhəmiyyətlidir.

- Zərifə Budaqova öz elmi əsərlərində morfologiya sahəsində

Azərbaycan dilinin qrammatikasının nəzəri məsələlərini, mübahisəli bəhslərini obyektivliklə, alimlik səriştəsi ilə təhlil süzgəcindən keçirmiş, elmi qrammatika üçün baza hazırlamışdır.

- Zərifə Budaqova Azərbaycan dilinin morfolojiya sahəsində ən zəngin qrammatik kateqoriya olan feillərin mənaca təsnifatını aparmış, feillərdə tərz kateqoriyası barədə ümumtürkoloji planda yüksək elmi-nəzəri səviyyədə mülahizələr söyləmiş, faktlar əsasında sanballı qənaətlərə gəlmişdir. Nəticə etibarilə, görkəmli türkoloq Azərbaycan dilçiliyində özünün məktəbini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

- Zərifə Budaqova əsərləri, monoqrafiyaları ilə Azərbaycan dilçiliyində sintaksis problemlərinə aydınlıq gətirmiş, xüsusən də sadə cümlə sintaksisinin XX əsrin 50-ci illərə qədərki səviyyəsini xeyli yüksəltməyə nail olmuşdur.

- Zərifə Budaqova elmi yaradıcılığında orfoqrafiya, punktuasiya kimi dilçiliyimizin əməli-tətbiqi məsələləri üzrə də mahiyyətə yeni, bu sahələrdə mükəmməl, dolğun mülahizə və qənaətləri əks etdirən əsərlər yazaraq elmi istimaiyyətə təqdim etmişdir.

- Zərifə Budaqovanın elmi irsində nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti, şifahi ədəbi dil məsələlərinin öyrənilməsi də önəmli yer tutur.

- Zərifə Budaqovanın əsərləri bütövlükdə 3 cildlik Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının hazırlanıb nəşr edilməsində mühüm, aparıcı baza rolunu oynamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Zərifə Budaqovanın dilçilik görüşləri ilk dəfə bu dissertasiyada tam, sistemli, monoqrafik şəkildə tədqiq olunmuşdur. Dissertasiyada alimin ümumtürkoloji aspektdə Azərbaycan dilinin qrammatikasının morfolojiya sahəsindəki orijinal fikirləri təhlilə cəlb olunmuşdur. Sintaktik problemlər, xüsusən də sadə cümləyə aid tədqiqatları ümumiləşdirilmiş, alimin bu sahədəki fəaliyyətinə elmi qiymət verilmişdir. Həmçinin alimin dilçiliyin tətbiqi sahəsinə dair əsərləri dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Araşdırmanın nəzəri əhəmiyyəti Zərifə Budaqovanın elmi yaradıcılığının mahiyyətini üzə çıxarmaqla onun nəzəri müddəalarının gələcək tədqiqatlarda elmi mənbə kimi istifadə olunacağı ilə şərtlənir. Dissertasiyadan dilçiliyə aid dərslərin, tədqiqat işlərinin hazırlanmasında, həmçinin ali məktəblərin filologiya fakültələrində bakalavr və magistr dərəcələri üzrə kadr

hazırlığında bir vəsait kimi istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın başlıca müddəaları və əsas nəticələri doktorantın müxtəlif beynəlxalq və respublika konfranslarındakı məruzə və çıxışlarında, AAK-ın tövsiyə etdiyi nəşrlərdə dərc olunmuş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Mövzu ilə bağlı müəllifin 11 məqalə (3-ü xaricdə) və 7 tezisi (3-ü xaricdə) dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqat işi həmin kafedrada və filologiya fakültəsinin elmi seminarında müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi; Giriş 4 səhifə, I fəsil 43 səhifə, II fəsil 32 səhifə, III fəsil 35 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 13 səhifə. Ümumi həcmi 134 səhifə – 237,835 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın **“Zərifə Budaqovanın yaradıcılığında Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələləri”** adlanan birinci fəslə dörd yarımfəsil və bir yarımbaşlıqdan ibarətdir. **“Zərifə Budaqovanın elmi yaradıcılığının ümumi mənzərəsi”** adlı birinci yarımfəsildə göstərilir ki, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Zərifə Budaqova Azərbaycan dilinin qrammatikası çoxcildliyinin redaktoru və əsas müəlliflərindən biri kimi qrammatika sahəsinin aparıcı mütəxəssislərindən olmuşdur. Azərbaycan dilinin qrammatikasının bir çox mühüm nəzəri-elmi problemləri ilk dəfə Zərifə Budaqova tərəfindən tədqiq olunub. *“Feilin zaman və şəkilləri,*

mürəkkəb feillər, feilin tərz kateqoriyası kimi morfoloji kateqoriyalar, cümlə problemi ilə əlaqədar sintaktik məsələlər, nitq mədəniyyəti və üslubiyyətə dair problemlər, əlifba və orfoqrafiya məsələləri və s. onun tədqiqat obyektidir”¹.

Zərifə Budaqovanın redaktoru və əsas müəlliflərindən olduğu “Грамматика азербайджанского языка”, “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri”, “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti” (oçerklər), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası”, “Azərbaycan dilində durğu işarələri”, “Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydaları”, “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə” və s. kimi monoqrafiyalar dilçiliyimizdə ən qiymətli əsərlərdəndir.

Alimin bir sıra əsərləri tətbiqi-əməli xarakter daşıyır. Bunların sırasına “Самоучитель: азербайджанского языка”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”, “Azərbaycan dilində durğu işarələri”, eləcə də, professorun nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra məqalələrini də aid etmək olar. İ.Məmmədli alim haqqında yazır: “Zərifə Budaqovanın alimləri konkret bir problemin həlli ətrafında toplamaqda da güclü və təsəvvürəgəlməz istedadı var idi. Əgər bu, belə olmasaydı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına başucalığı gətirmiş Azərbaycan dilinin qrammatikasının üçcildliyi işıq üzü görə bilməzdi”².

Zərifə Budaqova “professor” elmi adını almış ilk qadın dilçimizdir. O, 1953-cü ildə “Azərbaycan dilində feilin tərz kateqoriyası” adlı namizədlik dissertasiyasını, 10 il sonra “Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə” adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Onun dəyərli tədqiqatları Azərbaycan və türkoloji dilçiliyin tanınmış nümayəndələri tərəfindən öz yüksək qiymətini almışdır.

Tədqiqat işinin “**Punktuasiya məsələlərinin müqayisəli təhlili**” adlı növbəti yarımfəslə durğu işarələri məsələlərinin müqayisəli təhlilinə həsr olunub. Dilçilik elminin əməli, tətbiqi sahələri, bölmələri var ki, yalnız dilçi alimlərə deyil, mütəxəssislərə deyil, bütövlükdə

¹ Qurbanov, A.M. Azərbaycan dilçiləri / A.M.Qurbanov, B.M. İbrahimov. – Bakı: APİ-nin nəşri, – 1970. – s.21

² Məmmədli, İ.O. Axtarışlar, yozumlar, anımlar / İ.O. Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2006. – s.106-107

tədris işi ilə məşğul olan, ondan həmişə istifadə edən bütün insanlara da lazımdır. Bunların sırasına nitq mədəniyyəti, dilin orfoqrafiya (imla) qaydaları, orfoepiya (ədəbi tələffüz) məsələləri, dildə işlənən durğu işarələri daxildir. Yazı qədər, hərf qədər vacibliyinə görə punktuasiyanı “ikinci əlifba” adlandırırlar.

Zərifə Budaqova yazır: *“Durğu işarələri fikrin aydın başa düşülməsində, yazının düzgün, ifadəli tələffüzündə çox mühüm və əhəmiyyətli qrafik vasitədir. Bunları yerində işlətmədikdə fikirdə dolaşıqlıq yaranır. Şifahi nitqlə yazılı nitq arasında məzmun eyniliyi pozulur”*³.

Ümumiyyətlə, dilçiliyimizə nəzər saldıqda görürük ki, durğu işarələri haqqında bir çox dilçi alimlər metodik vəsaitlər, kitablar yazmışlar. Ə.Qarabağlının “Orta məktəbdə punktuasiya metodikası”, M.Şirəliyev və M.Hüseynovun “Azərbaycan dilinin durğu işarələri”, M.Hacıyevin “Durğu işarələri” Zərifə Budaqovaya qədər yazılmış vəsaitlərdir. M.Həsənovun “Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tədrisinə dair” (1991) kitabı isə sonrakı illərin məhsuludur. Müasir dövrimüzdə durğu işarələri barədə məlumata “sintaksis”dən bəhs edən bəzi ədəbiyyatlarda rast gəlirik. Durğu işarələri haqqında son illərdə yazılan kitablar sırasına V.Dumanovlu və İ.Əsgərin “Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri” kitabını da əlavə edə bilərik. Kitab 2016-cı ilin nəşridir. M.Hüseynovanın “Müasir Azərbaycan dilində punktuasiya məsələləri” kitabında durğu işarələri ilə bağlı müəllifin zəruri saydığı və tədris prosesində vacib hesab etdiyi məsələlər dilçiliyin müasir nailiyyətləri baxımından izah edilir, həmçinin durğu işarələrinin praktik aspektləri zəngin dil materialları əsasında təhlil olunur. Bu kitab isə 2017-ci ilin nəşridir. N.Pələngovun “Müasir Azərbaycan dili punktuasiyasının bəzi problemləri” monoqrafiyası və 2020-ci ildə EAnın nəşri olan “Azərbaycan dilində durğu işarələri sistemi” kitabı da durğu işarələri, onların işlənmə qaydaları haqqında yazılmış əsərlər sırasındadır.

Zərifə Budaqova da durğu işarələri ilə bağlı öz elmi fikirlərini söyləmiş, əvvəlcə R.Rüstəmovla, daha sonra isə özü “Azərbaycan dilində durğu işarələri” adlı kitab nəşr etdirmişdir. Bu iki kitab durğu işarələri haqqında yazılmış monoqrafik tədqiqat hesab olunur.

³Budaqova, Z.İ. Azərbaycan dilində durğu işarələri / Z.İ. Budaqova. – Bakı: Elm, –1977. – s.3

A.Axundov Zərifə Budaqovanın “Azərbaycan dilində durğu işarələri” əsərini dilimizdə durğu işarələrinin işlənmə yeri barədə ən geniş və ən əhatəli tədqiqat adlandırır.

M.Şirəliyev qeyd edir ki, “*durğu işarələrinin tətbiqi, demək olar ki, Azərbaycan yazısı yeni əlifbaya keçdikdən sonra mümkün olmuşdur. Lakin durğu işarələrinin işlənməsində sintaktik qanun-qaydalar həmişə gözlənilmir. Xüsusən, belə hal vergülün işlənməsində gözə çarpır. Zərifə Budaqovanın “Azərbaycan dilində durğu işarələri” adlı əsərinin mətbuat işçilərinə, yazıçılara, müəllimlərə xeyli yardımı olacaqdır*”⁴. Ə.Əfəndizadə də punktuasiya qaydalarının işlənilməsində salınmasında Zərifə Budaqovanın xidmətlərini xüsusi qeyd edir. Onun “Azərbaycan dilində durğu işarələri” adlı əsərindən əsas mənbə kimi istifadə olunduğunu diqqətə çatdırır⁵.

Zərifə Budaqova müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı durğu işarələrinin işləndiyini bildirir: nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, sual, nida, tire, üç nöqtə, mötərizə, dırnaqlar. Alim durğu işarələrinin xüsusiyyətlərini çox geniş şəkildə izah etmişdir. Düzdür, bu kitabda, eləcə də adını qeyd etdiyimiz dilçilərin əsərlərində durğu işarələrinin işlənmə məqamlarına toxunulub. Ancaq həmin mənbələrdə verilən fikirlərin bəziləri bugünkü müasir Azərbaycan dilində bütün hallarda özünü doğrulda bilmir. Çünki dilimiz inkişaf edir, zənginləşir, dilin indiki vəziyyəti 50-60 il öncəki vəziyyəti ilə eyni deyil. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, apardığımız müqayisələr göstərir ki, Zərifə Budaqovanın “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabındakı qaydaların böyük əksəriyyəti bu gün də işləkdir.

Zərifə Budaqova hər bir durğu işarəsinin işlənmə məqamını ətraflı şəkildə, nümunələrlə izah etmişdir. Bu yarım-fəsildə alimin bütün durğu işarələri və onların işlənmə məqamları haqqındakı fikirləri təhlilə cəlb olunub. Xüsusən də, ən mübahisəli və işlək durğu işarəsi olan vergülün işlənmə məqamları müqayisəli şəkildə təhlil olunub. Alim ki ədatı isim, əvəzlilik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələri ilə birlikdə işləndikdə ondan sonra vergül işarəsinə ehtiyac olmadığını qeyd edir. B.Xəlilov da bu

⁴ Şirəliyev, M.Ş. Dil mədəniyyəti məsələlərimiz // – Bakı: Nitq mədəniyyəti məsələləri, –1969. – s.8.

⁵ Əfəndizadə, Ə.R. İki halda vergüldən istifadəyə dair// – Bakı: Nitq mədəniyyəti məsələləri, –1988. – s.67

fikri məqbul hesab edir.

O və ya bu əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə isim, sifət və ya say ilə ifadə olunan cümlə üzvündən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulur. O şəxs və ya bu işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədə əvəzlik, feil, zərf və köməkçi nitq hissələrindən əvvəl gələrsə, ondan sonra vergül qoyulmur. Bu, Zərifə Budaqovanın fikridir. B.Xəlilov da alimin bu mülahizələrini təsdiq edir. Q.Kazımov isə yazıda şəxs əvəzliyindən sonra (isim, sifət, say və zərfdən əvvəl) vergül qoyulduğunu bildirir. V.Dumanoglu və İ.Əsgər isə o, bu şəxs əvəzliliklərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələri gəldikdə vergül qoyulmadığını diqqətə çatdırır. B.Xəlilovun fikirləri Zərifə Budaqovanın fikirləri ilə üst-üstə düşür. Əslində, bu cür fikir müxtəlifliyinin olması vergüldən istifadədə bir sərbəstlik yaradır. Etiraf etmək lazımdır ki, hal-hazırda da bu cür fikir müxtəlifliyi hökm sürür. Yəni dəqiq sistem yoxdur. Ə.Əfəndizadənin bir fikri diqqətimizi çəkir: *“Bəzən ismin də qarşısında gələn o, bu mübtədalarından sonra vergülə ehtiyac duyulmayan hallar olur. Məsələn, “O Kiyevdən dünən qayıdıb”, “Bu Nəsiminin heykəlidir” kimi cümlələrdə o, bu əvəzlilikləri yalnız mübtədə kimi çıxış edir, təyinlə qarışdırılmır. O, bu əvəzlilikləri mübtədə vəzifəsini daşıyarkən onları təkə köməkçi sözlərin qarşısında vergüllə fərqləndirməyə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, belə halda həmin əvəzlilər heç vaxt təyin ola bilmir. Məsələn, “O da qaynaqçısıdır”⁶. Ə.Əfəndizadə o, bu əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədalardan sonra yalnız köməkçi söz gəldikdə vergüldən istifadə etməyi məqsəduyğun hesab edir. Onlardan sonra hansı nitq hissəsinin gəlməsi “meyarı” ilə razılaşmır. Fikrimizcə, o, bu əvəzlilikləri mübtədə vəzifəsində işlənərkən onlardan sonra vergül işarəsinin qoyulmasına dair vahid bir qayda yaradılmalıdır. Bu zaman vergüldən istifadədə sərbəstliyin qarşısı alınar.*

İ.Məmmədli o, bu əvəzliliklərindən sonra feil və köməkçi nitq hissələrindən başqa, qalan nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvü gəldikdə vergül qoyulmasını məqbul hesab edir. O, bu əvəzlilikləri mübtədə vəzifəsində işlənərkən özündən sonra feil və köməkçi nitq hissələri (feili sifət və modal sözlərdən başqa) gələrsə, vergül

⁶ Əfəndizadə, Ə.R. İki halda vergüldən istifadəyə dair // – Bakı: Nitq mədəniyyəti məsələləri, –1988. – s.76

qoyulmadığını vurğulayır.⁷A.Axundovun da bu fikirləri diqqətə çatdırılır. Alim yazır: “*Durğu işarələrindən yazılan kitablarda ən çox durğu işarələrinin qrammatik mahiyyəti açıqlanır. Fonetik vəziyyəyə önəm verilmir. Xüsusən, vergül işarəsi başdan-başa qrammatik yüklə yüklənir....Doğrudanmı belədir? Nə üçün, məsələn, “O kitab oxumaqla vaxtını keçirirdi” cümləsində o sözü ilə kitab sözü arasında heç bir fasilə olmadığı halda, biz o sözüdən sonra vergül işarəsi qoymalıyıq? Və yaxud, nə üçün “O özü də kitab oxumağı sevirdi” cümləsində isə o sözü ilə özü də sözü arasında fasilə verildiyi halda həmin durğu işarəsindən istifadə etməyəək? Ancaq ona görəmi ki, dilçilik kitablarında belə yazılır?”*”⁸. Fikrimizcə, durğu işarələri yazılı nitqimizdə zəruru olan hallarda işlənərsə, onların işlənmə yeri də dəqiq və mübahisəsiz olar. Məs.: vergülün 54 işlənmə yeri göstərilir və hər bir halda onun qoyulması tələb olunursa, bu qaydaları yadda saxlamaq və yazılı nitqə tətbiq etmək çox mürəkkəb və çətin bir işə çevrilir. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, inkişaf etmiş dillər sırasında olan ingilis dilində vergüldən nadir hallarda, işlənməsinə zəruriyyət duyulduqda istifadə olunur.

Tədqiqat işinin “**Orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı araşdırmalar**” adlı üçüncü yarımfəslində alimin orfoqrafiyamızın tarixi, orfoqrafik prinsiplər, orfoqrafiya lüğətləri və orfoqrafiya qaydaları haqqındakı elmi mülahizələri təhlil olunur.

Orfoqrafiya əslində dilçiliyin tətbiqi sahəsidir. Amma bunu qeyd-şərtsiz sırf tətbiqi-praktik problem hesab etmək olmaz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, orfoqrafiya qaydalarının tətbiqi elmi əsaslara söykənməlidir.

A.Axundov ədəbi dilin formalaşmasında xüsusi rol oynayan amillərdən biri kimi orfoqrafiyanı göstərir: “*Yazılı ədəbi dil həmin dilin orfoqrafiyasına əsaslanır və bütünlüklə onun “hakimiyyət sferasında” mövcud olur*”⁹. Zərifə Budaqova qeyd edir ki, başqa dillərdə olduğu

⁷ Məmmədli, İ.O. Durğu işarələrinin yazıda işlənməsi məqamları haqqında // “Azərbaycan “qəz., – 2014. – 27 fevral, s.9

⁸ Axundov, A.A. Bir daha durğu işarələri haqqında // – Bakı: Dil və mədəniyyət, 1992, – s.185

⁹ Axundov A.A. Dilimiz və yazımız.Nə üçün belə yazmalıyıq?// –Bakı:Dil və mədəniyyət, – 1992, –s.45

kimi, Azərbaycan dilində də orfoqrafiya müəyyən prinsiplərə əsasən yaradılır. Orfoqrafiyaya aid yazılan əsərlərdə fonetik, morfoloji, ənənəvi prinsip əsas götürülür. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında fonetik prinsip əsas vasitələrdən biridir. Bu prinsipə görə sözlər müasir ədəbi tələffüzə müvafiq yazılmalıdır (get, gəl, gül, gör, çöl, yel və s.). Lakin fonetik prinsipə bütün hallarda həmişə əsaslanmaq düzgün nəticə vermir. Çünki tələffüz həmişə əsas ola bilmir. Fonetik prinsip o demək deyil ki, hər bir kəs sözü necə tələffüz edirsə, elə də yazsın. Bu prinsip sözün ədəbi tələffüzə uyğun yazılmasını nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, sözün tələffüz edilməsi kimi yazılması anlayışı məhdud mənada işlənən bir anlayışdır. Çünki bu zaman fərdi yox, ümumi ədəbi tələffüz nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2013-cü ildə nəşr olunmuş “Orfoqrafiya lüğəti”mizdə də bir sıra sözlərin yazılışında daha çox fonetik prinsipə üstünlük verilmişdir. Feil, səbir, meyl, kompüter, heyif kimi sözlər fonetik prinsipə əsaslanaraq yazılmışdır ¹⁰.

Alim qeyd edir ki, orfoqrafiya məsələlərinin həlli, eləcə də müəyyən prinsiplərə əsasən, orfoqrafiya qanunlarının tərtibi əlifba məsələlərinin həlli ilə daha çox bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili orfoqrafiya qaydaları 1936-cı ildən 1958-ci ilə qədər altı dəfə dəyişdirilmişdir və hər dəfə rəsmi şəkildə qəbul edilmiş və nəşr olunmuşdur. Fikrimizcə, qaydaların belə çox dəyişdirilməsi yazılı ədəbi dilimizin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir.

Zərifə Budaqova Azərbaycan orfoqrafiya məsələlərinin müzakirə və həllini 3 dövrə (ərəb, latın və kiril qrafikalı əlifbadan istifadə edilən) ayırır.

Bu yarımfəsildə Zərifə Budaqovanın hər üç əlifbadan istifadə edilən dövrdə orfoqrafiya məsələləri, problemləri, qəbul olunmuş orfoqrafiya qaydaları haqqındakı fikirləri müzakirə olunur. Alimin R.Rüstəmovla birgə tərtib edilən yeni “Orfoqrafiya qaydaları” haqqında məlumatı diqqətə çatdırılır.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə ərəb dilindən keçən bir sıra sözlərdə ə, e, ö saitlərinin uzun tələffüzünü, bir sıra sözlərdə isə sözün

¹⁰ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti / Azərb. Resp. Dövlət Dil Komissiyası, AMEA, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu ; red. və ön söz müəll. İ. Məmmədli ; layihə rəhb. A. Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. –s.6

saitlə başlayan ikinci hecasını ayırmaq və saitin aydın tələffüzünü təmin etmək məqsədilə apostrof işarəsi qoyulur. Əvvəlki “Qaydalar”da olduğu kimi, son qaydalarda da bu işarə 61 sözdə saxlanılmış və xüsusi fəsildə onun işlədilmə yerləri göstərilmişdir.

Zərifə Budaqova belə bir fikir söyləyir ki, *“apostrofun olmaması bir sıra sözlərin anlaşılmamasına səbəb olur. Məsələn, oxucu bəzən sözünü görərkən onun feil, yoxsa zaman zərfi olduğunu, eləcə də mədəni sözünü oxuyarkən onun təsirlik halda işlənən isim, yoxsa sifət olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkə bilər”*¹¹. Alimin bu fikri ilə razılaşmırıq. Çünki hər hansı bir səs uzun tələffüz olunarsa, apostrofsuz da yazıla bilər. Həm də alimin verdiyi nümunələrdəki apostroflu sözləri cümlədə işlənmə məqamına görə də fərqləndirmək mümkündür. Bu zaman vurğu da ən gözəl vasitə kimi köməyimizə gələ bilər.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bir sıra apostroflu sözlərin yazılmasında tarixi-ənənəvi prinsiplərdən istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, türk dillərində apostrof sözü kök və şəkilçiyə ayırmaq, sözü sətirdən-sətrə keçirmək, defis əvəzi istifadə olunmuşdur. 2004-cü ildə çap olunmuş “Orfoqrafiya lüğəti”ndə bu işarə çıxarılmışdır. Bu cür sözlər dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşmışdır. Məlumdur ki, yeni orfoqrafiya qaydalarında apostrofla bağlı bölmə yoxdur. S.Sadıqova qeyd edir ki, *“ərəb və fars mənşəli bəzi ikihecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda ikinci hecadakı sait qısa tələffüz olunduğu üçün düşür. Feil, şeir şəklində yazılan sözlər bu qaydaya tabe olmur. Şeirən, şeiriyət, feili tipli sözlərdə də bu, aydın şəkildə görünür. Buna görə də bununla bağlı yeni orfoqrafik qaydalar işlənib hazırlanmalıdır”*¹².

“Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” (1955-1957) “Söz köklərinin yazılışı” bölməsində şeir, feil kimi verilən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi bitişdirildikdə bu sözlərin ikinci hecasındakı i saiti əvəzinə apostrof qoyulduğu qeyd olunur. Məsələn: fe`lin, fe`lə, şe`rə və s.¹³

Azərbaycan yazısında apostrof işarəsinin qalıb-qalmaması məsə-

¹¹ Şirəliyev, M.Ş., Dəmirçizadə, Ə.M., Rüstəmov, R.Ə., Budaqova Z.İ. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları layihəsi və я, ю, е (j+ə) qoşasəsli hərfələri haqqında // “Kommunist” qəz., –1957, – 29 sentyabr, s.2

¹² Sadıqova, S.A. Orfoqrafiya qaydalarının dəyişdirilməsinə ciddi ehtiyac var // “525-ci” qəzet, –2015, 26 iyun, s.14

¹³ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları (layihə) // “Kommunist” qəz., –1957, 4 sentyabr, – s.2-3

ləsində fikir ayrılığı olmuşdur. “Yeni Azərbaycan” qəzetinin 8 fevral 2000-ci il sayında “Dilimizin fonetik imkanları apostrofu rədd edir” adlı yazıda görkəmli Azərbaycan dilçilərinin bu məsələdə bir-birinə əks mövqeyi açıqlanır. T.Hacıyev, Ə.Əfəndizadə, Ə.Cəfərzadə, İ.Məmmədli, Y.Seyidov apostrof işarəsinin saxlanılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirlər. N.Cəfərov, A.Axundov isə apostrofun çıxarılmasını təklif edirlər. B.Nəbiyev isə bu məsələni zamanın ixtiyarına buraxmağı məsləhət bilir¹⁴.

Bu yarımfəsildə Zərifə Budaqovanın “Qaydalar”dakı fəsillərdən biri olan “Şəkilçilərin yazılışı” fəslindəki fikirləri də təhlilə cəlb olunub. Maraqlı məqamlardan biri -varı/ -vari şəkilçisinin yazılışıdır. Bu şəkilçini alim ahəng qanuna tabe edilməyərək bir cür yazılan şəkilçilər sırasında verib. Alim şəkilçinin -varı variantını qəbul edib.

-varı /-vari şəkilçisinin yazılışı müxtəlif illərdə nəşr olunan orfoqrafiya qaydaları və lüğətlərində bir neçə dəfə dəyişmişdir. 1975-ci ildə nəşr olunan “Orfoqafiya lüğəti”ndə -arı kimi vermişdir. 2004- cü ildə nəşr olunmuş “Orfoqafiya lüğəti”ndə -vari kimi, 2013-cü ildə nəşr olunmuş “Orfoqafiya lüğəti”ndə isə -varı kimi verilib. A.Rəhimoğlu bir cür yazılan şəkilçilər sırasında bu şəkilçini -varı kimi göstərir. Ə.Dəmirçizadə bu şəkilçinin -vari variantını qəbul edir. Şəkilçi barədə gənc tədqiqatçı İ.Əsgər də məlumat verir. Şəkilçinin orfoqafiya lüğətlərində fərqli verildiyini o da qeyd edir və -vari variantını məqbul hesab edir. Şəkilçi barəsində M.Nağısoylunun fikirləri də maraqlıdır. Alim qeyd edir ki, “*sözügədən morfemin -vari şəklinə ilk dəfə E.V.Sevortyanın 1966-cı ildə Moskvada nəşr olunmuş “Affiksı imennoqo slovoobrazovaniya v azerbaydjanskom yazıke” kitabında rast gəlinir və morfemin fars mənşəli olduğu diqqətə çatdırılır*”¹⁵. M.Nağısoylu bu morfemin şəkilçi funksiyası daşmadığını bildirir və bənzərlik, müqayisə bildirən kimi qoşmasının qarşılığı kimi çıxış etdiyini qeyd edir. Morfemin -varı və ya -vari kimi yazılmasından söz açarkən isə qeyd edir ki, -vari şəklində tələffüzün aparıcı olduğu linqvistik təcrübədə sübuta yetirilib.

¹⁴ Ağayarov, Ş.Z. Diimizin fonetik imkanları apostrofu rədd edir // “Yeni Azərbaycan” qəz., –2000, 8 fevral, – s.8

¹⁵ Nağısoylu, M.Z. Varı/vari morfemi: şəkilçi, yoxsa qoşma.
<http://www.anl.az/down/meqale/525/2018/iyun/594686.htm>

Biz də şəkilçinin -vari formasında yazılmasının tərəfdarıyıq. Fikrimizcə, şəkilçi fonetik prinsipə uyğun olaraq yazılsa, daha çox diləyatımlı olar.

1975-ci ildən sonra orfoqrafiya lüğətimiz üç dəfə yenilənib. Təbiidir ki, yenilənən hər bir lüğət təhlilini apardığımız “Qaydalar”dan da bəhrələnmişdir. Müqayisələr zamanı biz bunun şahidi olduq. Zərifə Budaqovanın dilimizin orfoqrafiya məsələlərinin həllində müstəsna xidmətləri olduğunu qeyd etməyimizi özümüzə borc bilirik. Təəssüf ki, Zərifə Budaqovanın ömrü vəfa etmədi ki, 2004-cü ildə nəşr olunan “Orfoqrafiya lüğəti” haqqında öz sözünü desin.

“Nitq mədəniyyəti və natiqlik sənəti məsələləri” adlı dördüncü yarımfəsildə qeyd olunub ki, görkəmli alim Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti kimi ən vacib və aktual bir sahənin sadədən mürəkkəbə, nəzəriyyədən praktikaya qədər, onun yazılı məsələləri ilə yanaşı, şifahi nitq üzrə ən ümdə cəhətlərinə də diqqət ayırmış, bütün incəliklərinə, dərinliklərinə təhlil süzəgəcindən keçirmişdir. Alim yazır: *“...nitq mədəniyyəti bütövlükdə dili əhatə edir. Azərbaycan dilinin ümumdil ədəbi normalarını, dilin bütün üslublarını, dil vahidlərinin məqsəduyğun seçilməsini, ifadə imkanlarını, ümumən isə yazılı və şifahi dilimizin müxtəlif məsələlərini öyrənmək, araşdırmaq nitq mədəniyyətinin vəzifəsinə daxildir. Nitq mədəniyyəti məsələlərini öyrənmək nəzəri məsələ olmaqla yanaşı, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır”*¹⁶.

Alimin təşviqatçının dili, nitqi barəsindəki fikirləri olduqca orijinal və maraqlıdır. Alimin mülahizə və fikirləri, qənaətləri son dərəcə real və təqdirolunandır.

Zərifə Budaqova “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi və sintaktik quruluşunun əsas inkişaf meyilləri” adlı məqaləsində dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından söhbət açır. Alim qeyd edir ki, dilimizdəki alınmalarda “əvəzetmə” əməliyyatı apararkən dilin daxili inkişafını nəzərə almalıyıq. Yeni sözlərin mətbuatda dərc olunması fikrini isə biz də dəstəkləyirik. Yeni sözlərin mətbuatda və ya sosial mediyada vaxtaşırı nəşr olunması xalqın yazılı nitq mədəniyyətinin inkişafına önəmli təsir göstərə bilər. Məsələn, hələ də bəzi yazılarda

¹⁶ Budaqova, Z.İ. Nitq mədəniyyəti insanın zənginliyidir // – Bakı: “Azərbaycan qadını” jurnalı, 1979, – №7, s.9-10

fe`l, şe`r kimi yazılışlara rast gəlirik.

Alimin “İkidillilik şəraitində Azərbaycan dilinin yeni normalaşma istiqamətləri” məqaləsində ikidillilik şəraitində, danışq dilində bir sıra proseslərdə olduğu kimi, alınmaların işlədilməsinə münasibətdə də mürəkkəbləşmənin davam etdiyi qeyd olunur. Ədəbi dilə leksik-terminoloji lüzum daşıyan vahidlər daxil olmaqla yanaşı, danışq dilində interferensiya elementləri də işlədilir. Məsələn, sovsem, koneçno, kak itak və s. kimi sözlərin işlədilməsi dilin daxili normalarını, onun ahəngdarlığını pozur. Zərifə Budaqova danışq dilində yersiz olaraq interferensiya elementlərinin işlədilməsinin yolverilməzliyini qeyd edir¹⁷.

Alimin nitq mədəniyyəti sahəsinə aid qələmə aldığı 15-dən artıq elmi araşdırması bir daha sübut edir ki, görkəmli dilçi dil haqqında elmin bu aktual və vacib bölməsinə böyük önəm vermişdir.

Dördüncü yarımfəslin “**Elmi-publisistik məqalələr**” adlı yarımbaşlığında alimin mətbuatda nəşr olunmuş bir neçə məqaləsi təhlilə cəlb olunmuşdur. “Yazısız dillər”, “Dilçiliyimizin nailiyyəti”, “Bir daha “k” hərfi haqqında”, “Yorulmaz alim, görkəmli pedaqoq” və s. məqalələrin məzmunu açıqlanmışdır. Bu məqalələr içərisində “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində nəşr olunmuş “O illəri xatırlayanda” adlı məqalə xüsusi diqqət çəkir. Məqalədə alimin Qarabağ haqqındakı fikirləri maraq doğurur. Alim qeyd edir ki, nəzərə alsaq ki, Qarabağ yer adı təkcə Azərbaycan regionunda deyil, qədim türkdilli tayfaların yaşadığı başqa ərazilərdə də mövcuddur, onda ərazi iddiaçılarının fikri daha gülünc və mənasız olur. Qədim türkdilli tayfaların məskəni kimi Qarabağ yer adı müasir dövrdə Özbəkistan, Qırğızistan, Qazaxıstanda da qorunub saxlanılır. Alim çox haqlı olaraq qeyd edir ki, xalqın yazılmamış tarixi bütövlükdə öyrənilməmiş yer adlarında daha canlı şəkildə yaşayır. Ona görə də xalqın tarixini, keçmişini yaşatmaq, canlandırmaq təəssübkeşliyi ilə yer adlarının tarixi və müqayisəli aspektdə tədqiqi müasir dövrdə xüsusilə vacib problemlərdəndir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslı “**Zərifə Budaqovanın yaradıcılığında morfologiya məsələləri**” adlanır ki, bu fəsil də üç yarımfəsildən ibarətdir. “**Zərifə Budaqovanın feillərin lüğəvi mənə növləri ilə bağlı**

¹⁷ Budaqova, Z.İ. İkidillilik şəraitində Azərbaycan dilinin yeni normalaşma istiqamətləri //– Bakı: Nitq mədəniyyəti məsələləri, III buraxılış, 1992, – s.7

müəyyənləşdirdiyi təsnifat” adlanan birinci yarımfəsildə qeyd olunmuşdur ki, feillərin leksik-semantik mənalari baxımından müxtəlif təsnifatlar aparılmış, ayrı-ayrı bölgülər verilmişdir. Biz bu haqda danışarkən Zərifə Budaqovanın əsərlərini dərinədən təhlil etmək, onlarda toxunulan nəzəri fikirləri, bugünkü dilçiliyimiz üçün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan dəyəri, qənaət və nəticələrini vermək yerinə düşərdi.

Professor Azərbaycan dilində feillərin semantik mənalərini belə göstərir: “1) *hərəkət feilləri*; 2) *iş feilləri*; 3) *nitq feilləri*; 4) *təfəkkür, görmə və ya eşitmə prosesi ilə bağlı olan feillər*; 5) *hal-vəziyyət feilləri*”¹⁸. Alimin feillərin leksik-semantik mənalari haqqındakı təsnifatı ilk təsnifatlardan biri kimi diqqətəlayiqdir. Bu təsnifat “Azərbaycan dilinin qrammatikası”nın 1960-cı ildə nəşr olunmuş I cildində verilmiş təsnifatla eynidir. 1960-ci ildə nəşr olunan kitabda “Feillərin leksik-semantik mənalari” mövzusunun Zərifə Budaqova 1980-ci ildə yenidən “Feillərin lüğəvi məna qrupları” adı ilə işləmişdir. Ən təqdirolunması haldır ki, alimin bu təsnifatı feillərin mənalərini olduqca dolğun şəkildə ifadə edən bir yanaşmadır. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilkin olan bu təsnifətdən sonra feillərin lüğəvi mənalari haqqında təqdim olunan sonrakı təsnifatlar görkəmli alimin ayırdığı, müəyyənləşdirdiyi prinsiplər əsasında dəqiqləşdirilmiş və genişləndirilmişdir. Bu yarımfəsildə Zərifə Budaqovanın təsnifatı bir çox dilçi alimlərin verdiyi bölgülərlə müqayisə olunmuş, fikir müxtəlifliyinə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqat işinin ikinci fəslinin “**Feillərin quruluşu barədə elmi fikirlərin müqayisəli təhlili**” adlı ikinci yarımfəsində qeyd olunur ki, feilin quruluşca növlərindən bir çox dilçi alimlər bəhs etmişlər. M.Kazımbəy, İ.Əfəndiyev, Z.Tağızadə, S.Cəfərov, M.Hüseynzadə, Z.Budaqova, H.Mirzəyev və digər alimləri nümunə göstərə bilərik. B.Xəlilov qeyd edir: “*Müasir Azərbaycan dilində feilin quruluşca növlərini Zərifə Budaqova daha ətraflı şəkildə işləmişdir. O, düzəltmə feil əmələ gətirən sözdüzəldici şəkilçiləri məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə ayırmış, ayrı-ayrı əsas nitq hissələrindən düzələn feillərin məna xüsusiyyətlərini vermiş, mürəkkəb feilləri əmələgəlmə*

¹⁸ Müasir Azərbaycan dil: [3 cildə] / red. Z. Budaqova ; Azərb. SSR Elmlər Akad., Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu. -c.2. – Bakı: Elm, – 1980. – s.94

üsullarına, vasitələrinə və daşdığı mənalara görə qruplaşdırmışdır”¹⁹. Bu yarım-fəsildə düzəltmə feillər əmələ gətirən qeyri-məhsuldar -ar/-ər/-vər şəkilçisi haqqında maraqlı məqam diqqət çəkir. Zərifə Budaqova -ar/-ər/-vər şəkilçisini qeyri-məhsuldar feildüzəldən şəkilçilər sırasında verir. Nümunə kimi yaşarmaq, közərmək, suvarmaq, otarmaq və s. feilləri göstərir. Alim suvarmaq feilində şəkilçi kimi -var ünsürünü götürür. Q.Kazımov suvarmaq feilinə belə aydınlıq gətirir: *suv(sub) sözün kökü, -ar isə şəkilçidir*. M.Hüseynzadə də bu sözdə kök kimi *su* sözünün qədim forması olan *suv* sözünü götürür. Alim bu fikri M. Kaşğarinin “*Divani-lügət-it türk*” lüğətinə istinadən söyləyir. Azərb.EA-nın 1951-ci ildə nəşr etdiyi “*Azərbaycan dilinin qrammatikası*” (I h., Morfologiya) kitabında şəkilçi -ar/-ər kimi verilir. 2004-cü ildə nəşr olunmuş “*Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*” kitabında da bu şəkilçi -ar/-ər variantında göstərilir. Qeyd olunur ki, “*dilimizdə tarixən bu şəkilçi ilə düzələn suvarmaq, bacarmaq, qızarmaq sözləri işlənir ki, hazırda bunları kök və şəkilçiyə ayırmaq düzgün deyildir*”²⁰. B.Xəlilov da şəkilçini -ar/-ər variantında isim və sifətdən feil düzəldən məhsuldar şəkilçilər sırasında verir. İ.Əsgər qeyd edir: “*-var dilimizdə söz-şəkilçi kimi işlənir. İsimdən təsirli feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Məsələn: suvarmaq. Müasir dilimizdə söz kökü -suf işlənmədiyindən və su kimi sabitləşdiyindən f samiti v şəklində şəkilçi daxilində daşlaşmış və sabitləşmişdir. Buna görə də bu sözdə v samitinin heç bir bitişdirici samit funksiyası yoxdur*”²¹. Fikrimizcə, *su* sözünün kökü qədimdə *suv* kimi götürülmüşsə də, müasir dilimizdə *suv* kökü işlənmədiyi üçün *suvar(maq)* sözünü kök və şəkilçiyə ayırmaq düzgün deyil.

Dissertasyada göstərilir ki, mürəkkəb feillərin olub-olmaması fikri dilçilikdə bir qədər mübahisəlidir. Bu yarım-fəsildə bir neçə alimin mürəkkəb feillər haqqındakı mülahizələri diqqətə çatdırılır və Zərifə Budaqovanın verdiyi təsniflə müqayisə olunur.

¹⁹ Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası: [2 cildə] / B.Ə. Xəlilov. - c.1. – Bakı: Nur-lan, – 2007. – s. 169

²⁰ Cəfərov, C.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası / C.Ə. Cəfərov, N.Ə. Abdullayev. – Bakı:ADPU, – 2004. – s.74

²¹ Əsgərov, İ.V. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər / İ.V. Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – s.118

Üçüncü yarımfəsil **“Zərifə Budaqova Azərbaycan dilçiliyində feilin tərz kateqoriyasının araşdırıcısı kimi”** adlanır. Feilin tərzləri haqqında türkologiyada A.N.Kononov, N.A.Baskakov, L.N.Xaritonov, A.Xarisonov, Q.Ş.Şaripov və b. dilçilər fikir söyləmişlər. Feilin tərz kateqoriyası və ya feilin tərzlərinin mövsudluğuna münasibətə görə dilçiləri müxtəlif qrupa bölmək olar. Bir qrup dilçilər feil tərzlərini bir kateqoriya kimi qəbul etmirlər. İkinci qrup dilçilər kateqoriya kimi qəbul edirlər, amma bu qrup dilçilər say etibarilə azlıq təşkil edirlər. Üçüncü qrup dilçilər isə feil tərzlərini kateqoriya kimi deyil, bir dil hadisəsi kimi qəbul edirlər, lakin bu dil hadisəsinin qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğunu inkar edirlər. Onlar tərz kateqoriyasının yaranması üçün sistemli qrammatik vasitələrin olmadığını qeyd edirlər. Qrammatik vasitə dedikdə isə, əsasən, şəkilçiləri nəzərdə tuturlar və bu şəkilçilərin bütün feillərə artırılı bilməməsini səbəb kimi götürürlər. Diqqət etdikdə görürük ki, feilin növ şəkilçiləri də bütün feillərə artırılı bilmir. Belə olan halda, gərək feillərdə növ kateqoriyasından söhbət açılmasın. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, təqlidi sözlərdən yaranan feillərin tərz mənası ifadə etməsi əsl sözyaratmadır. Təqlidi sözlərlə yaranan feillərdə tərz çaları hərəkətin intensivliyi və ya təkrarı məzmununda olur. Fikrimizcə, tərz ona görə kateqoriya kimi qəbul etmək istəməzlər ki, onun xüsusi şəkilçisi azdır.

Azərbaycan dilçiliyində feilin tərz kateqoriyası haqqında öz tutarlı, obyektiv, elmi fikirləri ilə diqqət çəkən alim Zərifə Budaqovadır. Onun 1953-cü ildə Moskvada “Müasir Azərbaycan dilində tərz kateqoriyası” mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası (fəlsəfə doktorluğu – M.M.) əyani sübutdur.

Morfologiyaya aid kitabların bəzisinə bu kateqoriyanın adı çəkilmir. Azərbaycan dili ilə rus dilində feil zamanlarının müqayisəli tipologiyasından bəhs edən G.Həsənova qeyd edir ki, *“Azərbaycan dilində tərz qrammatik kateqoriyası yoxdur, çünki onun ifadəsi üçün qrammatik əlamətlər yoxdur. İş, hal və ya hərəkətin kəmiyyət və keyfiyyət əlamətlərinin bitməsini, davamlılığın təkrar olunmasını, inkişafının tam icrasını feilin müxtəlif zamanları ifadə edir”*²².

²² Həsənova, G.S. Feil zamanlarının müqayisəli-tipologiyası / G.S. Həsənova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.67

Q.Kazımov, B.Xəlilov, Y.Seyidov kimi dilçilər isə feilin tərzini kateqoriya kimi qəbul edirlər.

Zərifə Budaqova tərz birləşmələrindən bəhs edərkən onların aşağıdakı xüsusiyyətlərini də qeyd edir:

1. Əksər tərz birləşmələrinin tərəfləri arasına lüğəvi birləşmələrdə olduğu kimi başqa söz daxil ola bilməz. Məsələn: baxa-baxa qalmaq, yana-yana qalmaq və s. Belə birləşmələrin tərəflərini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil.

2. Tərz birləşmələrinin hər iki tərəfi birlikdə cümlənin bir üzvü vəzifəsində işləyir.

Zərifə Budaqova tərz birləşmələrini sözdüzəldici-sözdəyişdirici forma adlandırmağı daha məqsədəuyğun hesab edir. Qeyd edir ki, tərz birləşmələrini sözdüzəldici forma adlandırmaq olmaz. Çünki sözdüzəldici forma qoşulduğu sözə yeni məna verməlidir. Amma köməkçi feillər qoşulduqları əsas feilə yeni məna vermir, əsas feillə birlikdə yeni leksik mənalı söz əmələ gətirmir. Məsələn: donmaq - donub qalmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, feilin tərz kateqoriyası türkologiyada mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Yəni feilin tərzləri istər dil faktı, istərsə də qrammatik kateqoriya kimi birmənalı qarşılınmır. Zərifə Budaqova 68 il bundan əvvəl dilçilik elminin XX əsrin 50-ci illərindəki nailiyyətləri əsasında tərz kateqoriyası haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Alimin dissertasiyası, əsasən, tərzin feili bağlama və funksional-köməkçi feildən ibarət analitik formalarının araşdırılmasına həsr edilmişdir. Burada feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsi II fəsildə bir neçə səhifədə səthi şəkildə şərh olunur. Alim feil tərzlərinin xüsusi şəkilçilərlə əmələ gəlməsi, səs təqlidi feillərlə ifadəsi kimi məsələlərə isə toxunmamışdır. Bu da təbiidir. Diqqət etsək görürük ki, az zaman keçməyib. Azərbaycan dilçiliyi müqayisəedilməz dərəcədə inkişaf edib. Feil tərzləri haqqında yeni fikirlər söylənilməsi təbii və labüddür. Zərifə Budaqova feil tərzləri haqqında 50-ci illərin dilçi alimi kimi öz dəyərli elmi fikirlərini söyləmişdir. Professordan sonra yenidən feil tərzləri haqqında R.Rəcəbova “Azərbaycan dilində feil tərzlərinin ifadə üsulları” (1995) mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Tədqiqatın üçüncü fəslə **“Zərifə Budaqovanın əsərlərində Azər-**

baycan dilinin sintaksisinin tədqiqi” adlanır. Fəsil 4 yarımfəsildən ibarətdir. **“Alimin cümlə və onun əlamətləri haqqında mülahizələri”** adlı birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, cümlə sintaksisin əsas və mərkəzi vahididir. Dilin ən mühüm xüsusiyyətləri cümlədə öz əksini tapır. Zərifə Budaqova cümlənin əlamətlərini daha geniş vermiş və əhatəli təhlilini aparmışdır. Alim görkəmli rus dilçilərinin əsərlərinə müraciət etmiş, müqayisələr aparmış, elmi-filoloji fikirlərini diqqətə çatdırmışdır. Professorun cümlənin üç mühüm əlaməti olan predikativlik, modallıq və intonasiya haqqında fikirləri diqqətə çatdırılmış və bu fikirlərə münasibət bildirilmişdir.

“Zərifə Budaqovanın yaradıcılığında sadə cümlə” adlı ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, *“türk dilçiliyində, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlə problemi də sintaksisin maraqlı sahələrindən biridir. Bu problem mübahisəli və mürəkkəb, həm də geniş və çoxcəhətlidir. Buraya cümlənin baş üzvləri olan mübtəda və xəbərin quruluşu, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin cümlədə yeri, buraxılması, təktərkibli cümlə, onun növləri, təktərkibli cümlələrin üslub, məna xüsusiyyətləri, növlər arasında mövcud olan oxşar və fərqli cəhətlər, sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri və s. məsələlər daxil olur”*²³. Zərifə Budaqovanın elmi yaradıcılığında cümlə geniş və əhatəli həllini tapmışdır desək, yanılmazdır. Alimin cümlənin ifadə məqsədinə və intonasiyaya görə növləri, təktərkibli və cümləyə cümlə, cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri, həmçinin cümlə haqqında verdiyi elmi mülahizələr bu gün də dilçilik üçün, xüsusən, gənc tədqiqatçılar üçün əvəzsiz mənbədir.

1963-cü ildə alimin nəşr etdirdiyi **“Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə”** monoqrafiyası bütövlükdə sadə cümlə sintaksisini əhatə edən mükəmməl və elmi standartlara cavab verən bir əsərdir.

İkinci yarımfəslin **“Yarımqıq cümlə və söz-cümlələr”** adlı yarımbaşlığında Zərifə Budaqovanın yarımqıq və söz-cümlə haqqındakı fikirləri verilir, dilçilikdə bu sahədəki mübahisəli cəhətlər qeyd olunur. Bəzi əsərlərdə baş üzvlərdən biri və ya hər ikisi buraxılan cümlələr yarımqıq hesab edilir. Bəzi əsərlərdə isə baş və ya ikinci dərəcəli

²³ Budaqova, Z.İ., Aslanov, A.Ə., Əliyev, V.H., Xəlilov, R.Y. Qrammatika məsələlərinin tədqiqi //– Bakı: Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, – 1969, – s.29-30

üzlərdən biri iştirak etməyən cümlələr yarımçıq cümlə adlandırılır.

M.Ş.Şirəliyev və M.Hüseynzadə yarımçıq cümləyə tərif verərkən baş üzlərin hər ikisinin də buraxıldığını göstərirlər. Q.Kazımov qeyd edir ki, yarımçıq cümlələr təzə cümlə tipi deyil. Cüttərkibli və təktərkibli cümlələrin müəyyən üzvü (və ya üzləri) buraxıldıqda onların yarımçıq növü yaranır. Zərifə Budaqova yarımçıq cümlələri iki qrupa ayırır:

1. kontekstual yarımçıq cümlələr
2. elliptik cümlələr

Bu yarımbaşlıqda alimin hər iki cümlə növü barəsindəki fikirləri verilir. Zərifə Budaqova söz-cümlələri təktərkibli cümlənin bir növü kimi verir. Alim söz-cümlələri üzvlənməyən cümlələr başlığı altında verənlərin fikrini təkzib edir. Bildirir ki, söz-cümlələr təküzlü olduğu üçün təktərkibli cümlənin bir növüdür. Fikrimizcə, söz-cümlələrin üzvlənməyən cümlələr kimi verilməsi daha doğrudur. Söz-cümlənin mühüm xüsusiyyəti bu cür cümlələri təşkil edən sözlərin nominativ mənaya malik olmamasıdır. Ona görə də belə cümlələr ədat, modal sözlər, nidalarla ifadə olunur. Bu cür cümlələr bitmiş fikir ifadə etsə də üzvlənmir, ona görə də onları təktərkibli cümlənin növü kimi düşünmək düzgün olmaz. Təktərkibli cümlələr, yarımçıq cümlələr üzvlənən cümlələr olduğu üçün belə cümlələri başqa sözlərlə əlaqələndirmək, buraxılmış üzləri bərpa etmək mümkündür. Söz-cümlələrdə isə bu xüsusiyyətlər yoxdur.

Üçüncü yarım fəsil **“Cümlə üzlərinə dair fikirlərin müqayisəli təhlili”** adlanır. Hazırkı dövrdə dilçiliyimizdə beş cümlə üzvü sabitləşmişdir. Amma əvvəlki dövrə nəzər saldıqda görürük ki, istər türkologiya, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində cümlə üzlərinin bölgüsü haqqında vahid bir fikir olmamışdır. Bu yarım fəsildə bir sıra dilçilərin cümlə üzləri haqqındakı fikirləri diqqətə çatdırılır, daha sonra Zərifə Budaqovanın cümlənin həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzləri barəsindəki filoloji fikirləri müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb olunur. Xüsusən də, ismi və feili xəbərin ifadə vasitələri, quruluşu, bəzi sözlərin tamamlıq və ya zərflik olması kimi mübahisəli fikirlər haqqında alimin mülahizələri öz əksini tapır.

“Cümlənin həmcins üzləri haqqında fikirlər” adlı dördüncü yarım fəsildə alimin cümlə üzlərinin həmcinsliyi barədə söylədiyi

fikirələrə münasibət bildirilir, müqayisələr aparılır. Zərifə Budaqova qeyd edir ki, qrammatik həmcinsliklə məntiqi həmcinslik bir-birinə uyğun gəlir. Aid olduqları sözlərlə eyni sintaktik münasibətdə olan eyni adlı cümlə üzvləri həmişə həmcins olmur. Alim çox doğru söyləyir ki, dilimizdəki təkrarların da çoxu ilk baxışda həmcins üzvlərə oxşayır. Çünki həmcins üzvlər kimi eyni cümlə üzvlərinə aid olur. Lakin bildirir ki, işin təkrarlılığını, davamlılığını, şəxsin, əşyanın kəmiyyətə çoxluğun, əlamətin qüvvətləndiyini göstərən eyni sözün təkrarlanmasını həmcins üzv hesab etmək olmaz. Çünki həmcins üzvlərdə müxtəlif əşya, əlamət, keyfiyyət və ya iş göstərilir. Fikrini nümunələrlə əsaslandırır. Bir sintaktik kateqoriya kimi həmcinslik həm baş, həm də ikinci dərəcəli üzvlərə aiddir və yalnız cümlə daxilində özünü göstərir. Həmcins xəbərlər mübtədəyə, həmcins tamamlıqlar və zərflilər xəbərə, həmcins təyinlər təyinlənənə tabe olur. Mübtədə həmcins olduqda xəbəri özünə tabe edir. Xəbər həmcins olduqda mübtədəyə tabe olur.

“Həmcins üzvlər eyni tipli morfoloji və sintaktik vasitələrlə ifadə olunduğu kimi, quruluş etibarilə fərqli vasitələrlə də ifadə olunur. Bu zaman ifadə vasitələrinin rəngarəngliyi özünü göstərir. Məsələn: “Rəhman fikrə getmişdi, tez-tez çənəsini sığallayırdı” cümləsində həmcins xəbərlərdən biri leksik, digəri frazeoloji vahidlə ifadə olunub²⁴.”

Z.Budaqova qeyd edir ki, həmcins üzvlərin eyni cür morfoloji ifadəsi vacib və ardıcıl hadisə deyil. Belə həmcins üzvlər ya müxtəlif qrammatik sinifdən olan nitq hissələri ilə ifadə olunur və yaxud müxtəlif qrammatik formaya malik olur. Q.Kazımov da bu fikirlə razılaşıb və “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis) kitabında qeyd edir ki, “*Adətən, tabesizlik əlaqəsi əsasında eyni bir sintaktik vəzifədə işlənən üzvlər həmcinsləşdirilir, amma bəzən müxtəlif üzvlər də həmcins məqamda işləyə bilər; məs. : Bilmək olmur, bu xəbəri kim və necə yayıb²⁵”.*

“Nəticə” hissəsində dissertasiya işinin başlıca elmi qənaətləri əks olunmuşdur:

1. AMEA-nın müxbir üzvü, professor Zərifə Budaqova XX əsrin 50-ci illəri həm türkologiya, həm də Azərbaycan dilçiliyində

²⁴ Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis) / Q.Ş. Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – s. 217-218

²⁵ Yenə orada, – s.219

grammatika sahəsində özünəməxsus məktəb yaratmış alimlərdəndir.

Zərifə Budaqovanın elmi yaradıcılığı və pedaqoji fəaliyyətini bütünlükdə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, görkəmli alim öz mənalı ömrünün ayrı-ayrı illərində daima arayıb-axtarmış, Azərbaycan dilçiliyinin, türkologiyanın hər hansı bir sahəsində, hansı bir mövzuda tədqiqat aparmışdırsa, o sahədə dilçiliyimiz üçün yeni, perspektivliyi olan, prioritet sayılan, elmi əhəmiyyət daşıyan nəticələrə nail olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı və formalaşması tarixini öyrənmək, müəyyənləşdirmək üçün onun yaradıcılığını araşdırmaq böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Zərifə Budaqova ana dilimizin tətbiqi məsələlərinə böyük önəm vermişdir. O, orfoqrafiya, durğu işarələri məsələlərinə dilçiliyimizin aktual məsələləri səviyyəsində yanaşmış, onları Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ana xəttini təşkil edən sahələrdən hesab etmiş, öz tədqiqatlarında, xüsusən də, monoqrafiya və çoxsaylı məqalələrində bu mövzuya xüsusi diqqət vermiş, dəyərli elmi qənaət və nəticələrə gəlmişdir. Alimin R.Rüstəmovla birgə yazdığı “Orfoqrafiya qaydaları”, 1965-ci ildə R.Rüstəmovla müştərək çap etdirdiyi “Azərbaycan dilində durğu işarələri”, 1977-ci ildə isə özünün nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilində durğu işarələri” əsərləri tətbiqi dilçilik sahəsinə aid yazılan ən dəyərli əsərlərdəndir. Alimin punktuasiya haqqındakı fikirləri bu gün də öz dəyərini itirməmişdir. Müasir dövrümüzdə yazılan punktuasiyaya aid kitabların müəllifləri bu əsərdən bəhrələnir və müqayisələr aparırlar.

3. Z. Budaqova tətbiqi dilçiliyin, nitq mədəniyyətinin ən aktual məsələləri barədə elmi - kütləvi publisistikada intensiv surətdə çıxış etmişdir. Bəhs etdiyimiz dilçilik bölməsi barədə alimin on beşdən çox məqaləsi nəşr olunmuşdur. Zərifə Budaqovanın fikirlərinə görə, nitq mədəniyyətinin vəzifə və məqsədləri onun problemlərində öz əksini tapır. Bəhs olunan problemlərin araşdırılması nitq mədəniyyətinə dair konkretlik, aydınlıq, məntiqlilik, ardıcılıq və s. məqsəd və vəzifələrin öyrənilməsinə şərait yaradır. Alim mütəmadi olaraq istər respublikada, istərsə də ölkədən kənarında nitq mədəniyyətinin qlobal məsələlərini əks etdirən məruzələri ilə çıxış etmişdir.

4. Zərifə Budaqova morfologiya problemlərinə də yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Dilçilikdə uzun müddət ərzində feilin tərz kateqoriyası barədə müxtəlif fikirlər, mübahisələr olmuşdur. Zərifə

Budaqova öz tədqiqatları ilə sübut etmişdir ki, feillərdə tərz kateqoriyası mövcuddur. Alimin namizədlik dissertasiyasının mövzusu da məhz feilin tərz kateqoriyası ilə bağlı olmuş və alim bu sahədə kompleks araşdırma aparmışdır. Türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində mübahisəli məsələlərdən biri olan feilin tərz kateqoriyası öz dərin təhlilini alimin “Azərbaycan dilində feilin tərz kateqoriyası” adlı namizədlik dissertasiyasında tapmışdır.

5. Zərifə Budaqovanın feilin lüğəvi məna növləri, quruluşca növləri barədə də elmi-filoloji fikir və mülahizələri diqqət çəkir. Azərbaycan dilçiliyində feil tədqiqatçıları içərisində Zərifə Budaqova xüsusi çəkiyə malik olmuşdur və feilin quruluşca növlərini ən əhatəli şəkildə o işləmişdir. Dilçi alimin bu elmi fikirləri özündən sonra gələn alimlər üçün mənbə olmuşdur.

6. Zərifə Budaqovanın tədqiqatlarında sintaksisin bir sıra məsələləri öz həllini tapmışdır. Xüsusən də, sadə sümlə alimin yaradıcılığında mükəmməl şəkildə öyrənilmişdir. “Azərbaycan ədəbi dilində sadə sümlə” kitabı bu sahədə yazılmış sanballı tədqiqatdır. Alimin söz birləşmələri, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, təktərkibli və cüttərkibli cümlələr, yarımçıq cümlə, söz-cümlə, cümlə üzvləri, həmcins üzvlər və s. barədə də sintaksisdə özünü doğrultmuş elmi fikirləri vardır. Bu elmi müddəalar Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada alimlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunmuş fikirlərdir.

7. Zərifə Budaqova sintaksisin əsasını təşkil edən cümlə və söz birləşmələri haqqında dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. O, əsərlərində sübut etmişdir ki, dilçiliklə məntiq elmi arasında kəşifən məqamlar müşahidə olunsa da, nitqin mühüm vahidi olan cümlə ilə hökmün arasında bir sıra oxşarlıqların olmasına baxmayaraq, cümlənin üzvləri və quruluşu ilə hökmün üzvləri və quruluşu arasında bir çox fərqli cəhətlər vardır. Onun fikrincə, cümlənin intonasiya, predikativlik və modallıq kimi üç əsas əlaməti var. İntonasiya cümlənin məna bitkinliyini, predikativlik isə cümlənin ümumi məzmununun gerçəkliklə əlaqəsini əks etdirir. Azərbaycan dilində şəxs, zaman, şəkil kateqoriyaları predikativliyin ifadəsinə xidmət edir. Cüttərkibli cümlələrdə bu kateqoriyalar mübtədə və xəbərin münasibətini göstərir.

Görkəmli alim belə bir qənaətə gəlir ki, bəzi türk dillərində sözün

sırası da predikativ münasibətin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

8. Professor cümlənin başqa bir əlaməti-modallıq əlaməti barədə də düzgün mövqedədir. Hər bir cümlədə modallıq olur. Görkəmli nəzəriyyəçi-alim cümlənin modallığının ifadəsinə xidmət edən vasitələr sırasına feilin şəkillərini, modal sözləri, ədatları daxil edir. Təbiidir ki, bu göstərilənlər real, zəruriyyət və ehtimali modallığın ifadəsinə xidmət edir.

9. XX əsrin 50-ci illərində sintaksis sahəsində bəzi terminlər, məsələn, “xəbərlilik” və “xəbər” terminləri bir çox məşhur dilçilər tərəfindən (məs. M. Hüseyinzadə və b.) eyniləşdirilərək, sinonim termin kimi şərh edilirdi. Zərifə Budaqovanın bu barədə mövqeyi elmi baxımdan başqa alimlərə örnək kimi səsləndirildi. Alimin fikrincə, xəbərlilik (predikativlik) xəbər anlayışından çox genişdir. Hazırda XXI əsr Azərbaycan dilçiliyində, ümumən, dilçilikdə bu mübahisə doğurmur. Hamı bu mülahizəni birmənalı şəkildə qəbul edir. Belə ki, xəbər cümlə üzvüdür, xəbərlilik isə cümlənin məzmununun gerçəkliyə münasibətidir. Zərifə Budaqova bu mövzuda obyektiv qənaətlərini bildirərək sintaksis mütəxəssislərinə çatdırırdı ki, elə cümlələr var ki, münasibətin yaranmasında əsas faktor kimi iştirak edir, lakin adlıq cümlələr, sözcümlələr xəbərsiz olsa da bu cümlələrdə predikativlik vardır. Bu tip cümlələrdə leksik vahidlər mətn və intonasiya ilə predikativlik bildirir.

10. Sonuc kimi onu bildiririk ki, Zərifə Budaqova ana dilimizin qrammatikasının bünövrəsini qoyanlardandır. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, sintaksisi, üslubiyatı, dil əlaqələri, tətbiqi dilçilik sahələri bu qadın alimin həmişə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Alimin monoqrafiya, dərslik və s. elmi araşdırmaları bu əsərlər barədə yazılmış resenziya və rəylərdə özünün yüksək və layiqli dəyərini tapmışdır. İnamla deyə bilərik ki, bu gün Z. Budaqovanın dilçilik görüşləri Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif bölmələrində yeni-yeni tədqiqatlara şərait yaradır və gələcək tədqiqatçılar üçün zəngin elmi mənbə olur.

Dissertasiya işinin əsas və elmi nəticələri çap edilmiş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Azərbaycan dilçilik elmində professor Zərifə Budaqovanın yeri // “Filologiya məsələləri”, – Bakı: 2013, – №9, s.25-30

2. Azərbaycan dilçiliyinin ilk qadın professoru Zərifə Budaqova // ADU, Doktorantların XVIII Respublika Elmi Konfransı, 2 cildə: II cild, – Bakı: 2013, – 19-20 dekabr, s.91-93

3. Prof. Z.Budaqovanın əsərlərində Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərinin yeri // M.Ə.Rəsulzadənin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi-Nəzəri konfransının materialları, BDU, – Bakı: 2014, – 19 may, s.502-507

4. Azərbaycan dilçiliyinin nəcib siması // “Dil və ədəbiyyat” 1(89), – Bakı: 2014, – s.103-106

5. Sadə cümlə Zərifə Budaqovanın tədqiqatlarında // “Sivilizasiya”, №7, – Bakı: 2015, – s.77-81

6. Dilçi alim Zərifə Budaqovanın cümlə və onun əlamətləri haqqında filoloji fikirləri // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri 3, – Bakı: 2016, – s.93-99

7. Zərifə Budaqovanın tərz kateqoriyası haqqında fikirləri // Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi konfransı. Materiallar: II kitab, Qafqaz Universiteti, – Bakı: 2016, – 29-30 aprel, s.832-833

8. Prof.Z.Budaqovanın feilin məna qrupları haqqında mülahizələri // “Filologiya məsələləri”, № 6, – Bakı: 2016, – s.29-33

9. Yazılı nitqdə durğu işarələri // Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat” 3/, – Bakı: 2016, – s.106-112

10. Z.Budaqovanın elmi irsində feilin quruluşca növlərinin linqvistik şərhli // SDU, “Elmi xəbərlər”, Sosial və humanitar elmlər bölməsi, cild 12, №3, 2016, – s.24-28

11. Культура речи и искусства ораторства в научном творчестве члена-корреспондента НАНА Зарифы Будаговой // М74/Мова и культура, выпуск 19, том II (182), – Киев: 2016, – с. 157-160

12. Türkoloji dilçilikdə yarımçıq cümlə və onun növləri haqqında Z.Budaqovanın elmi fikirləri // Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, SDU, – 2016, – 24-25 noyabr, s.76-77

13. Z.Budaqovanın araşdırmalarında orfoqrafiya məsələləri // Интернаука № 1 (1), Сборник статей по материалам I Международной Научно-Практической Конференции, – Москва:

2017, – с. 89-93

14. Теоретические аспекты учения о членах предложения в азербайджанской лингвистике (анализ идеи З.Будаговой) // Вестник Карагандинского Университета, №4 (88) /Серия Филология, Караганда: 2017, – с.13-18

15. Birinci tərəfi feili sifətlə ifadə olunan ismi və feili söz birləşmələri // Интернаука № 6-7 (11) Сборник статей по материалам XII-XIII Международной Научно-Практической Конференции, – Москва: 2018, – с.90 -93

16. Professor Zərifə Budaqova-90 // BDU, Dil və ədəbiyyat, beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 2 (110), – Bakı: 2019, – s.474 - 476

17. К проблеме изучения видов глагола в тюркологии // Сборник статей XXVI международной научно-практической конференции, часть II, – Москва: 2020, – с.132-137

18. Однородные члены предложения в научном наследии Зарифы Будаговой // Восточно Европейский научный журнал (Москва, Россия), часть 1, –2021, – с. 52-56

Dissertasiyanın müdafiəsi **17 dekabr 2021-ci il** tarixdə saat **11⁰⁰** Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.24 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan, Sumqayıt şəhəri, 43cü məhəllə. Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dissertasiya ilə Sumqayıt Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Sumqayıt Dövlət Universitetinin rəsmi saytında (www.sdu.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat **16 noyabr 2021-ci il** tarixdə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.11.2021
Kağız formatı: 60×84 16\1
Həcm: 45831
Tiraj: 100